

Érzelmek a (kül-)politikaelemzésben: egy új módszertan genealógiája¹

*Emotions in (Foreign) Policy Analysis:
a Genealogy of a New Methodology*

Hettyey András

https://doi.org/10.47707/Kulugyi_Szemle.2022.1.7

Összefoglaló: Platón, Arisztotelész, Descartes és Rousseau óta az ész–érzelem, a ráció–emóció szembeállításnak hosszú története van. E cikk fő tézise, hogy a társadalomtudományok többsége – a történettudománytól a politikatudományig, azon belül a nemzetközi kapcsolatok elméletétől egészen a külpolitika-elemzésig – mind a mai napig „egy szemmel néz”, s így a „valóságnak” csak egy részét látja. Az uralkodó paradigmák ugyanis az említett tudományterületeken majdnem kizárólag csak a „racionális szemel” használják. Ezt a hamis önkorlátozást haladja meg az utóbbi húsz évben megfigyelhető érzelmek felé fordulás (*emotional turn*), amelynek a legfontosabb premisszája az értelem–érzelem dualizmusának az elutasítása. A jelen cikk a szakirodalom bemutatása után azt vizsgálja, hogyan lehet az érzelmeket a rendszerváltás utáni magyar külpolitika vizsgálatába integrálni, hogy sokszínűbb, „emberibb” kutatási eredményeket kapjunk.

Kulcsszavak: érzelem, magyar külpolitika, Európai Unió, Orbán Viktor

Abstract: *Ever since Plato, Aristotle, Descartes and Rousseau, the mind–body dualism, i.e. the juxtaposition of emotion and reason has had a long history. The main argument of this paper is that social sciences – including history, political science, international relations and foreign policy analysis – use only one eye, thus limiting their perspective on reality. The reason is that the most important paradigms in these fields exclusively use the “rational eye.” This false self-restraint has been transcended in recent years by the so-called emotional turn in social sciences, whose most important premise is the rejection of the mind–body*

¹ A tanulmány a TKP2020-NKA-09 számú projekt révén, a Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból biztosított támogatással, a Tématerületi Kiválósági Program 2020 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

dualism. After giving an overview on the pertinent literature, this article shows how emotions can be integrated in the analysis of Hungarian foreign policy since 1990 in order to get more diverse and "human" research results.

Keywords: *emotion, Hungarian foreign policy, European Union, Viktor Orbán*

*To believe that men will sacrifice their passions to their interests
is to deny the experience of our century.²*

Raymond Aron

*[Az államok közötti viták] eredője minden esetben
a konfliktust felvállaló állam vélt vagy valós érdeke.
Nincsenek érzelmek (legfeljebb nagyon sokadik szempontként),
csak érdekek... Az FPÖ kinttartózkodásom alatt tüzzel-vassal védte
a magyar kormányt. Ez bizony rendkívül jólesett, de nem feledkeztem
meg sosem arról, hogy az ÖVP-ben is nagyon jó barátaink vannak.³*
Szalay-Bobrovniczky Vince

Bevezető

A második német közszolgálati televíziós csatorna, a ZDF (*Zweites Deutsche Fernsehen*) 1963-ban kezdte el a működését. (Elődje, az ARD néven ismert első csatorna 1950-től sugározta műsorait.) A „második” elnevezés a mai napig megmaradt: ha a német közéletben valaki „*das Zweite*”-ről beszél, mindenki tudja, hogy a ZDF-ről van szó. A csatorna ezt a „második jellegét” évtizedek óta beépíti a marketing- és a brandépítési stratégiájába. Már régóta adnak le olyan rövid spotokat, amelyekben műsorvezetők, celebritások és hétköznapi emberek mindig ugyanazt az üzenetet mondják bele a kamerába. A spot kezdetén két ujjukkal még eltakarják az egyik szemüket, majd azt elvéve széles mosollyal mondják: „*Mit dem Zweiten – sieht man besser!*” [A másodikkal – jobban látni!].

² Idézi: Judt, 2007. 6. o.

³ Szalay-Bobrovniczky, 2021. 36. és III. o.



A jelen cikk fő tézise, hogy a társadalomtudományok többsége – a történettudománytól a politikatudományig, azon belül a nemzetközi kapcsolatok elméletétől egészen a külpolitika-elemzésig – a mai napig csupán egy szemmel néz, így a „valóságnak” (vagy pontosabban: a „látható tartománynak”) csak egy részét látja. Az uralkodó paradigmák ugyanis az említett tudományterületeken jóformán kizárólag a „raciónális szemet” használják. A másik, az érzéseket, érzelmeket kutató szemük csukva marad. Írásomban egy eszmetörténeti áttekintés után vázlatosan bemutatom az érzelmek kutatásának a módszertanát, majd Thomas J. Scheff megfigyelései alkalmazásával egy érzelmközpontú olvasatát kívánom adni a Magyarország és az Európai Unió közötti aktuális vitának.

Eszmetörténet: az érzelmek háttérbe szorítása

Az ész és az érzelem, a ráció és az emóció szembeállításának, sőt az egymás elleni kijátszásának hosszú és jól ismert története van; olyannyira, hogy sokáig megkérdőjelezhetetlen dogmának számított az érzelmek alsóbbrendűsége. Nem csoda, hiszen a nyugati filozófiában nem kisebb gondolkodók, mint Platon, Arisztotelész, Immanuel Kant, Jean Jacques Rousseau is az ész–érzelem dualizmusából indultak ki, amelynek a legismertebb képviselőjeként ugyanakkor René Descartes-ot szokás említeni. Kiss Balázs összefoglalása szerint Descartes óta evidencia, hogy „az érzelmek a testhez tartoznak, az ész viszont a testtel szembeállított tudathoz, éppen ezért az ember nem, vagy kevésbé képes felelősséget vállalni az érzéseiért, az érzelmei hatására elkövetett tetteiért. Az érzelmekkel ezért észszerűen kell gazdálkodni, alaphelyzetben el kell őket fojtani, s csak a társadalmi tér és idő kijelölt szegmenseiben szabad őket kinyilvánítani” (Kiss, 2013, 9. o.). A felvilágosodás tovább erősítette, sőt intézményesítette az „értelem és érzelem” szembeállítását – gondoljunk csak Jane Austen 1811-es, hasonló című regényére. Az értelem piedesztálra emelésével a kor gondolkodói az észet tették meg egy igazságos világ kiépítésének a létetemenyesévé, míg a vallás (az érzelmek megélésének intézményesített helye) a háttérbe szorult (Ost, 2004, 231. o.).

A racionának a középpontba állítása a 20. század első felében is folytatódott. Nem kisebb személyiség, mint Max Weber állította azt, hogy a modern társadalom fő tendenciája a racionalizálódás; ahogy pedig az értelem mind fontosabbá válik, úgy az érzelmeknek az emberi viselkedésben játszott szerepe szükségszerűen egyre kevésbé jelentős (Weber, 1987; Barbalet, 2004, 13. o.). Mindezt alátámasztotta a Norbert Elias által civilizációs folyamatként azonosított jelenség, amely szerint a középkor vége óta az emberi viselkedés egyre affektusmentesebbé vált: „a »világképet« is fokozatosan egyre kevésbé határozzák meg az emberi vágyak és szorongások, s egyre erőteljesebben az, amit »tapasztalatnak« vagy »empíriának« nevezünk. E folyamat eredményeképp... a tudatot már kevésbé hatják át az ösztönök, az ösztönöket pedig kevésbé hatja át a tudat” (Elias, 1987, 375. o.).

Az ész–érzelem dualizmusának az óriási jelentőségét az adja, hogy episztemológiai kiindulópontja számos olyan nagy horderejű és általánosan elfogadott tézisnek, mint például:

- az érzelmek elsősorban a nőkre jellemzők, az ész pedig a férfiakra;
- az egyedfejlődésnek egyik legfontosabb feladata az érzelmek, az ösztönkésztetések háttérbe szorítása, elfojtása, s az észszerűség és az érett gondolkodás kifejlődése;
- nem az érzelmei és a szenvedélyei által uralt egyszerű emberekre kell bízni az állam, a politikai közösség irányítását, hanem az ésszel és mély belátással rendelkező személyekre (Kiss, 2013, 9–10. o.);
- és (talán a legfontosabb következtetésként) a politikai döntéshozó akkor jár el helyesen, akkor fog jó döntéseket hozni, ha az érzelmei helyett a tényekre, a megalapozott érvekre – röviden: a kogníciójára – hallgat. Érzelmi komponenseknek a döntésekben nincsen helyük.

Talán mondani sem kell, hogy e gondolatok együttesen egy olyan világképet alkotnak, amelyben a hatalom és a hatalmasok az értelemhez, az alattvalók, a gyengék és a nők pedig az érzelem világához kapcsolódnak (Ost, 2004, 231. o.).

Az érzelmek 20. századi újrafelfedezőinek általában a korábban idézett Eliast, valamint Lucien Febvre francia történészt tartják, akik



az 1930-as évek második felében, az érzelmek húrjain nagy sikerrel játszó fasizmus és náciizmus fenyegető előretörése miatt fordultak érdeklődéssel a kérdés felé. Febvre bátran szembeszállt az érzelmek elhanyagolásának az évszázados hagyományával, és amellet érvelt, hogy igenis legitim az érzelmek történetével foglalkozni. Szerinte minden történész munkásságában megjelennek az érzelmek, csak éppen nem tudatos módon (Fevvre, 1941). Az ő megállapításával rímel Rob Boddice nyolevan évvel későbbi véleménye, aki arra mutatott rá, hogy az érzelmeknek a történeti narratívákba való beemelése egyidős magával a történetírással. Már Thuküdidész is abból vezette le az athéniaknak a peloponnészoszi háborúban elért sikerét vagy elszenvedett kudarcát, hogy mennyire vezette őket az erény (a siker záloga), illetve hagyták-e, hogy eluralkodjanak rajtuk a szenvedélyek (a kudarc okai) (Boddice, 2018, 11–14. o.).

Öt évszázaddal Thuküdidész után Cornelius Tacitus így írt Nero haláláról:

„Nero halála, amennyire lelkesítő volt az örvendezés első felángolásában, annyira különféle érzéseket váltott ki nemcsak a városban a senatorokból, a népből vagy a városi katonaságból, hanem valamennyi legióból s vezéreikből is... a senatorok örömben mindjárt zabolátlanabban is éltek a szabadsággal, hisz az új uralkodó távol volt; az előkelőbb lovagok majdnem úgy örvendeztek, mint a senatorok; a népnek romlatlan és a nagy családokhoz csatlakozó része, az elítéltek és száműzöttek cliensei s felszabadítottjai reménykedve ütötték fel a fejüket: a szegénységben élő és cirkuszi meg színházi látványosságokhoz szokott alja nép, valamint a legelvetemültebb rabszolgák, vagy akik javaik felemésztése után Nero gyalázatából tengődtek, szomorúan lézengtek és a híreket lesték” (Tacitus, 1970, 138. o.).

Barbara Rosenwein véleménye szerint amikor valaki – Nero örültségéhez hasonlóan – Hitler karizmájának, II. Vilmos kiszámíthatatlanságának, illetve az orosz munkásság és parasztság 1917 előtti elkeseredésének tulajdonít jelentőséget, az „fókuszátlanul” beszél az érzelmekről: úgy, mintha az érzelmek vagy „be-”, vagy „kikapcsolva”

lennének (Rosenwein, 2006, 1. o.). Azaz hiányzik a módszeres megközelítés, az érzelmek tudatos beépítése a vizsgált változók körébe, a következmények végiggondolása. Ha Febvre és Boddice nyomán összegezzük a történeti és a politikatudományi szakirodalom nagy részét, azt lehet mondani, hogy az érzelmeket gyakran egyáltalán nem lehetett kihagyni a narratívákból, mert túlságosan hasznosak voltak, ugyanakkor túlságosan „ciki” velük foglalkozni ahhoz, hogy valódi koncepcionális figyelemben részesítsük őket (Scheff, 1994, 64. o.).

Febvre és Elias után azonban korántsem vezetett egyenes út az érzelmek jelentőségének az elfogadása felé. A pszichológiában a náciizmus és a fasiszmus rémének az eliminálását követően, az 1950-es évektől kezdve, a kognitív iskola, a politikatudományban pedig a *rational choice* és a behaviorizmus volt az irányadó. Míg a kognitív iskola a sokszínű mentális folyamatokat egyszerűsítette pusztán információfeldolgozássá, addig a racionális választás már a nevében hordozta az alapfeltevést: „a választópolgár folyamatosan – vagy legalább a kitüntetett időszakokban – figyeli a politikai életet, a saját társadalmi környezetét, értékeli a beérkező információt, és a preferenciái függvényében hozza meg racionális szavazói döntését” (Kiss, 2013, 10–11. o.).

Az érzelmeknek a konformitásra törekvő ötvenes és hatvanas évek Nyugat-Európájában és Észak-Amerikájában megint csak nem volt helyük:

„Of course, the unprecedented destruction inflicted by the recent war left most common citizens grateful to put public life behind them. Emotional commitment had come to be equated with the war and the chaotic years preceding it. This was not only the view promoted by the new theorists of totalitarianism but one embraced by regular citizens alike, as demonstrated by the widespread panic of older citizens in response to the youth protests of the 1960s. Two post-war decades of conformity and quiescence show that people were quite willing to leave emotion behind” (Ost, 2004, 233. o.).



E konformitás jegyében született meg 1945 után a nemzetközi kapcsolatok elméletének a két alapvető iskolája, a realizmus és a liberalizmus is.

Az érzelmi fordulat (*emotional turn*)

Nagy kérdés, hogy mi változott meg az 1990-es évekre. Egyesek az 1968-as mozgalmak örökségének a beérésére, mások a hidegháború végével, a kommunizmus bukásával felszabadult érzelmekre, a délszláv háborúk sokkjára vezetik vissza az érzelmek rehabilitálását (Ost, 2004, 233. o.). Olyanok is akadnak, akik a pszichológia új kutatási eredményeit hangsúlyozzák, amelyeket elsősorban a neurológiai kísérletek háttérében álló technológia előrelépésének köszönhetünk (gondoljunk például az érzelmek agyi funkcióinak a detektálására kiválóan alkalmas fMRI-technológia elterjedésére) (Boddice, 2018, 146. o.; Kiss, 2013, 11. o.). Akárhogy is történt, a fordulat, vagyis az érzelmek felé fordulás (*emotional turn*) az utóbbi két évtizedben bekövetkezett: egyetemi kutatócsoportok, -intézetek létesültek Észak-Írországtól Ausztráliáig, és számos folyóirat, kiadvány, könyv jelent meg a témában. Mindezeknek köszönhetően a szakirodalom gazdagodott, a fogalmak tisztázódtak, egy új szaknyelv alakult ki, és folyamatosan újabb és újabb kutatási eredmények érkeznek. Mindezeket pedig természetesen összeköti az az új perspektíva, amellyel e kutatási irányzat a történelem, a szociológia, a politikatudomány és a nemzetközi kapcsolatok világa felé fordul. Úgy tűnik, hogy Elias és Febrve munkája a 21. század elejére beérett.

Hogyan lehet jellemezni ezt a perspektívát, mik a közös pontja, alapfeltevései? A legfontosabb az értelem és az érzelem dualizmusának a meghaladása (Mercer, 2010, 2. o.). Az agykutatók kísérletek egész során keresztül bizonyították, hogy a racionalitás milyen nagy mértékben alapul az érzelmekre. Sőt, hogy érzelmek nélkül nincsen racionalitás. A területen vezető szerepet betöltő Iowai Egyetemen kísérletekkel igazolták, hogy az olyan páciensek, akiknek az agykárosodásuk miatt nincsenek érzelmeik, képtelenek a legegyszerűbb

„racionális” döntés meghozatalára is (Damasio, 1994). Az egészséges társaiktól eltérően viselkedtek: például indokolatlanul nagy kockázatokot vállaltak egy egyszerű kártyajátékban anélkül, hogy tekintettel lettek volna a várható veszteségre, mert az a jelek szerint nem „fájt” nekik (Plamper, 2012, 215. o.). Egy másik (nem agykárosult, hanem hétköznapi emberek körében végzett) kísérlet során arra kértek különböző hangulatban lévő alanyokat, hogy meséljenek a gyermekkorukról. A rossz hangulatban levők inkább úgy nyilatkoztak, hogy a szüleik rosszul bántak velük, ám amikor jó hangulatba hozták őket, már támogatóbb szülőkről számoltak be (Mérő, 2012, 416. o.).

Az ész és az érzelmek agyi vezérlése tehát nem különül el egymástól, következésképpen minden „racionális” cselekedetben szerepet játszanak az érzelmek. Ilyen értelemben a bevezetőben használt ZDF-es hasonlat is rossz: nincs két külön szem, az érzelemszem nem lehet becsukni, legfeljebb azt lehet tettetni. Valójában az értelem és az érzelem kölcsönhatásban, egymástól elválaszthatatlanul működik.

Miért fontos az ész-értelem-dualizmus meghaladása a politikai döntéshozó és az őt tanulmányozó kutató számára? Ahogy Kiss Balázs úttörő tanulmánya rámutat: „az érzelmek nemhogy eltorzítanak az észszerűséget, hanem a racionálisnak tekintett működés nem is lehetséges érzelmek nélkül. Elég, ha arra gondolunk, hogy alig van olyan szituáció, amelyben ne lenne racionálisan feldolgozhatatlanul, kiértékelhetetlenül sok döntési lehetőség és stratégia” (Kiss, 2013, 11–12. o.). Az érzelmeket nem csupán negligálni nem kell a döntéshozatal során, hanem éppen ellenkezőleg: azok ugyanis sok esetben határozottan eredményesebbé teszik a problémamegoldást és a döntéshozatalt, és ez gyakran – meglepő módon – inkább a negatív érzelmekre érvényes, mint a pozitívokra (Mérő, 2012, 415. o.). Jonathan Mercer szerint mindebből az következik a kutató/elemző számára, hogy a munkájának ki kell terjednie a vizsgált célcsoport – legyenek azok döntéshozók vagy választópolgárok – érzelmeire is. Az az elvárása, hogy a „pusztán a tényekre” alapozott elemzése jobb lenne, azt implikálja, hogy nyitva áll előtte annak a lehetősége, hogy kihagyja az érzelmeket a munkájából (Mercer, 2010, 15. o.). Pedig akár bevallja magának, akár



nem, az érzelmek nem kihagyhatók az elemzésből – a kérdés csak az, hogy tudatosítja-e magában, hogy nemcsak az elemzése tárgyának vannak érzelmei, hanem saját magának is az elemzése tárgya felé.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a racionalitásra alapuló modelleket pszichológiaiakkal kellene helyettesíteni (Mercer, 2005, 77. o.). Már csak azért sem, mert a tudtán kívül számos megközelítés magában foglalja az érzelmeket is. A nemzetközi kapcsolatok elméletei közül a leginkább érzelemmentesnek és a legracionálisabbnak tartott realizmus alapvetése, hogy az államokat elsősorban a relatív hatalmuk növelése érdekli. Ez az érzelmek nyelvén azt jelenti, hogy a realizmus szerint a külpolitikát az országoknak (vagyis a vezetőiknek) a hatalom iránti vágya, a hatalomszeretete határozza meg (Ariffin, 2016, 1–2. o.). Szintén kulcsfontosságú paradigma a realizmus számára a biztonsági dilemma, amelynek a mélyén a szomszédos állam fegyverkezése miatt érzett félelem érzése áll (Bleiker és Hutchison, 2008, 116. o.).

A konstruktivizmus szerint az államok nagy jelentőséget tulajdonítanak a saját jó reputációjuknak, és ez abban érhető tetten, hogy a külpolitikai döntéshozókat nemcsak az motiválja, hogy mi a hasznos a hazájuknak, hanem az is, hogy mi helyes a saját és mások szemében. Megérthető és értelmezhető-e az Európai Unió és a NATO megalapítása és működése az országok közötti bizalom és összetartozás érzése nélkül? Vagy – hogy napjaink slágertémáját, az identitásnak a (kül-)politikában játszott szerepét említsük – lehet-e identitásról, például nemzeti identitásról beszélni annak az érzelmi komponense (Mercer, 2005, 99. o.) nélkül? Ahogy arra Kiss rámutatott: „Észre kell vennünk, hogy az identitás problémájának megjelenése töri az utat az érzelmek számára, például abban az értelemben, hogy az érdek és az identitás fogalma nehezen egyeztethető össze. Hogy csak egy aspektust említsünk: az érdekekről lehet alkudozni, az identitásokról nem” (Kiss, 2013, 21. o.). Az érzelmek tehát mindig nagy szerepet játszottak a nemzetközi kapcsolatok elméleteiben, csak implicit módon – hívja fel a figyelmet az *emotional turn*.

Érzelmekek és külpolitika-elemzés: módszertani áttekintés

Az érzelmekekről való gondolkodásnak, az érzelmekek operacionálizálásának természetesen vannak komoly nehézségei. Itt és most a három legalapvetőbb dilemmára térünk ki. Az első mindjárt az érzelmekek definiálásának a kérdése, hiszen „mindenki tudja, mi az érzelem, amíg nem kell meghatározni” (Bányai, 2012, 38. o.). A második az, hogy hogyan lehet az érzelmekek azonosítani? Mik a források? A harmadik pedig az autentikusság kérdése: *valóban, igazán* azt érzi a vizsgált politikus, amit mond, vagy csak úgy tesz, azért, hogy a racionális stratégiai célját elérje?

Számos definíció született már az érzelmekekre vonatkozóan, amelyek azonban alapvetően a tautológia és a túlbonyolítás között egyensúlyoznak, általában sikertelenül (Prinz, 2004; Clement és Sangar, 2018, 5. o.). Talán a legegyszerűbben úgy lehet áthidalni a precíz definíció kérdését, hogy a pszichológiában bevett ún. alapérzelmekekre koncentrálunk, amelyeket mindenki napi szinten átél. Ezeket többféleképpen szokás csoportosítani, de a félelem, a harag, a szomorúság és az öröm majdnem mindegyik megközelítésben szerepet kap (Ekman, 1998, 373. o.; Ortony, Clore és Collins, 1990, 25–29. o.). Ezek az alapérzelmekek (vagy primer érzelmekek) pedig könnyen azonosíthatók a diskurzuselemzés bevett módszertanának a segítségével – például a politikai döntéshozók beszédeiben (Koschut, 2018, 279–280. o.).

Mivel az érzelmekek sokféleképpen ki lehet fejezni, nemcsak azokat kell figyelembe venni, amelyek állít valaki („Örülök...”), hanem a konnotációkat, a metaforákat, a hasonlatokat és az analógiákat is (Koschut, 2018, 284. o.). A beszédek és egyéb szövegek mellett a vizuális kultúrához sorolható dolgok (fényképek, festmények, könyvborítók, felvonulások stb.) szintén megjeleníthetnek érzelmekek, így egy újabb nagy forráscsoport nyílik meg a kutató előtt (Bleiker és Hutchison, 2008, 118. o.). Az ily módon azonosított érzelmekek pedig csoportosíthatók, s ez tovább finomítja az eredményt (pozitív/negatív, primer/szekunder érzelmekek, önkritikus/mást kritizáló stb.) (László, 2014, 73–74. o.).



Az autentikusság kérdésével azért fölösleges foglalkozni, mert (ha éppen nem vizuális kultúrával van dolgunk) a retorika elválaszthatatlan az érzelmektől, hiszen elsősorban szavakkal tudjuk kifejezni azokat (Rosenwein, 2015, 4–9. o.). Mi több, az érzelmek gyakran szociális jellegűek – gondoljunk csak a féltékenységre, a haragra, a szeretetre vagy a büszkeségre, amelyek mások nélkül nem léteznének. Ebből adódóan pedig *„if an emotion is the standard response of a particular group in certain instances, the question should not be whether it betrays real feeling but rather why one norm obtains over another”* (Rosenwein, 2010, 21. o.).

A szakirodalom talán legelfogadottabb terminusa az „érzelmi közösség”. A kora középkorral foglalkozó történész Rosenwein ez alatt olyan közösségeket – családokat, céheket, szerzetesrendeket, egyház-községeket – értett, amelyek ugyanúgy éreztek: a tagjaikat a közös világnézetük, az értékrendjük, a célrendszerük és az érzelmeik kifejeződésének a hasonló módozata köti össze (Rosenwein, 2006, 24. o.). A tagok az érzelmeket kiváltó dolgok közül ugyanazokat tartják hasznosnak vagy károsnak; ugyanazokat az érzelmeket honorálják, ellenzik vagy ignorálják; és az érzelmek kifejezésének ugyanazokat a módozatait várják el, tolerálják, bátorítják vagy utasítják el (Rosenwein, 2010, II. o.). Egy ember természetesen több érzelmi közösségnek is lehet a tagja, amelyek bizonyos átfedésben lehetnek egymással, kisebb-nagyobb mértékben érintkezve.

A másik fogalom, amely sok szempontból rokon az érzelmi közösséggel, az „érzelmi rezsim”. Míg az előbbi ártatlan fogalomnak tűnik, amennyiben a szakirodalom nem kérdez utána, hogy kitől is erednek a közösségre jellemző iránymutatások, addig az utóbbi pontosan ezt a politikai-hatalmi szálát hozza be a képbe. Az emberek érzelmenedzsmentje ugyanis elsőrangú politikai kérdés. A fogalmat a történész William Reddy alkotta meg, XIV. Lajos udvarának, illetve a francia forradalomnak az érzelmi jellegzetességei leírására. Reddy abból indult ki, hogy minden politikai közösségnek szüksége van stabilitásra, egységre és közös célokra, azoknak a kijelölésében és fenntartásában pedig az érzelmeknek központi szerepük van.

Következésképp

- minden közösség számára fontos közös érzelmi térképek, vagyis érzelmi rezsimek konstruálása;
- és minden közösség (vagy a közösség vezetője) előírásokkal és tanácsokkal látja el az egyéneket arról, hogy mi a „helyes” érzelmeik megtanulásának a módja, és hogyan néz ki az ideális érzelmi egyensúly (Reddy, 2004, 55. o.).

Minden politikai rezsim egyúttal érzelmi rezsim is (Plamper, 2015, 304. o.), és talán az is megkockáztatható, hogy minden politikus egyúttal „érzelemvállalkozó” is, hiszen előírja, hogy bizonyos kérdésekhez (legyen az a trianoni béke vagy az LMBTQ-mozgalom) milyen érzelmeikkel kell viszonyulni (Reddy, 2004, 55). Az érzelmi rezsimek akkor és azért működnek hatékonyan, mert az építői igyekeznek azt természetesnek beállítani, és így láthatatlanná tenni (Boddice, 2019, 12. o.).

Az érzelmeik szerepére az egyik konkrét példa a szakirodalomban a gyásznak a 20. századi amerikai külpolitikára gyakorolt hatása. Míg az első és a második világháború során az volt az uralkodó felfogás, hogy az elhunytak iránt érzett gyász nem akadályozhatja a harctéri erőfeszítéseket, addig a koreai háború idején ez a konszenzus elkezdett töredezni (Stearns, 2016, 60–61. o.). A sajtó például egyre inkább teret adott az elesettek személyes élettörténetének és a családjuk gyászának. A vietnami háború alatt a televízió által a helyszínről és az áldozatokról közölt képek pedig még érzékletesebbé tették a harctéri szörnyűségeket. Következésképp az amerikai közvélemény fokozatosan részese lett a háborúknak, mind jobban megérintette őket a szenvedés, és egyre érzékenyebbé váltak a gyászra. Mindebből az amerikai katonai vezetés az elmúlt évtizedekben két következtetést vont le. Az egyik, hogy amennyire csak lehet, el kell kerülni az előreláthatólag komoly amerikai veszteségekkel járó külföldi katonai akciókat (a nem amerikai áldozatok tudata kevésbé kínozta meg az Egyesült Államok lakosságát). A másik, hogy az elesett katonák koporsóját a nyilvánosság és a család kizárásával kell hazaszállítani (ezt az iraki háború idején kezdték el alkalmazni). Mindezek háttérében az a félelem állt, hogy a



közvélemény a gyász új, intenzívebb formáinak a hatására megvonja a támogatást az amerikai hadseregtől, és töredezni kezd a nagyjában-egészében hadseregpárti konszenzus az országban.

Magyar alkalmazások – a kutatási terület felvázolása

Magyarországon csak megkésve és részlegesen indult be az érzelmek felé fordulás, amelynek az élén történészek jártak. A kezdeményezések sorából a Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 2017-es, az érzelmek történetével foglalkozó konferenciája emelkedik ki. Az ott elhangzott, elsősorban középkori, kora újkori és újkori történeti kérdéseket vizsgáló előadások anyaga később kötetben is megjelent (Lukács és Tóth, 2019). Ugyanakkor nem túlzás azt állítani, hogy az érzelmeknek a rendszerváltás utáni magyar politikai közéletre, különösen pedig a külpolitika területére vonatkozó vizsgálata még jószorival el sem kezdődött. A 2015-ben kiadott összefoglaló politikatudományi műben, amely az 1990 utáni magyar politikai rendszert elemezte átfogóan, szintén csak említés szintjén szerepeltek az érzelmek (Körösényi, 2015). Kiss Baláznak a már többször idézett, úttörőnek tekinthető 2013-as tanulmánya egyetlen vonatkozó magyar nyelvű hivatkozást sem tartalmaz a bibliográfiájában. Az egyetlen konkrét magyarországi kutatásról Kiss 2019-es tanulmányában esik szó, ahol a szerző a félelemnek a Soros- és a migrációs kampányban játszott szerepét vette górcső alá (Kiss, 2019, 447–448. o.). Ez pedig azért is érthetetlen, mert a politika természetének a változásával és a populizmus előretörésével az érzelmek itthon is felértékelődtek: az intézmények gyengülése, a politikusok szerepének a megerősödése, a közösségi média és a vizuális kultúra elterjedése mind ebbe az irányba mutat (Kiss, 2019, 438–442. o.).

Magyarország rendszerváltás utáni érzelemtörténetének a megírásakor érdemes lenne mottóul választani Boddice felhívását: *„The historian’s role has come to include an appraisal of what it was like to be in the past: we have come to ask, what did it feel like?”* (Boddice, 2018, 8. o.). Kiindulópontként fontos lenne annak a kiderítése és rekonstruálása, hogy kinek milyen volt a rendszerváltás megélése. Milyen érzelmek

kötődtek hozzá? A szakirodalom abból indul ki, hogy az egyén és a társadalom (vagy az egyén a társadalomban) akkor fog a legintenzívebben érzelmeket megélni, ha válságba kerül vagy felfordulást él át (Matt és Stearns, 2014, 76. o.). Márpedig a rendszerváltást megelőző évek, maga a rendszerváltás, majd az azt követő időszak – a gazdasági válsággal, a munkanélküliséggel, a gyors meggazdagodással/elszegényedéssel és az új jelszavakkal – mindenképpen ilyen volt. Milyen érzésekkel viszonyult a magyar társadalom, a sajtó és a civil szervezetek az új, demokratikus rendszerhez? Vajon bíztak-e benne? Örültek-e az emberek az új lehetőségeknek, vagy inkább félték a bizonytalanságtól? Milyen gazdasági remények kapcsolódtak az új Magyarországhoz? Igaz-e például az a közkeletű vélekedés, hogy a magyar politikai elit és a sajtó irreális reményeket ébresztett az emberekben a rendszerváltás gyors sikerével kapcsolatban, és hogy e hamis remények okoztak később kiábrándulást a társadalomban?

A rendszerváltás utáni magyar külpolitikára összpontosítva jól látható, hogy a kutatási kérdések száma végtelen. A legalapvetőbbek a következők lehetnek: érzelmi síkon hogyan viszonyultak a döntéshozóink a szomszédos országokhoz, a határon túli magyarokhoz, az Európai Unióhoz, az Amerikai Egyesült Államokhoz vagy a klímaváltozáshoz? Milyen érzelmi rezsimek jellemezték az egyes pártokat ezekben a relációkban és kérdésekben? Milyen érzelmi rezsimeket közvetítettek az egyes sajtótermékek?

A külpolitikával kapcsolatos érzelmi rezsimeket számtalan met-szetben lehetne vizsgálni:

- egy párt rezsimjét egy adott partner irányába (például a Fidesznek az Európai Unióval kapcsolatos érzéseit 1990 óta);
- a magyar külpolitika egésze (a pártok, a sajtó, a közvélemény) részéről egy adott relációval (pl. Romániával vagy Németországgal) kapcsolatos érzelmi rezsimeket;
- egy-egy érzelem (öröm, szégyen) megjelenési formáit a magyar külpolitikában;
- egy-egy sorsfordító esemény (magyar részvétel Szerbia bombázásában, a NATO- és az EU-csatlakozás, a krími háború, a 2015-ös



migrációs válság vagy az orosz–ukrán háború) kapcsán a külpolitikai aktorok által megfogalmazott érzelmeket, az általuk előírányzott érzelmi rezsimeket.

A rendszerváltás utáni magyar külpolitika konkrét lépéseiről, döntéseiről számos racionális megközelítésű cikk és könyv született. A feladat nem kisebb, mint az, hogy ezzel a szakirodalommal párhuzamosan megírjuk annak az olyan történetét, amely kiegészíti a racionalitást az érzelmekkel, s így nemcsak azt mutatja be, hogy mi történt, hanem azt is, hogy milyen érzések kötődtek az eseményekhez. Érdekes itt egy korábbi meglátást megismételni: veszélyes azt gondolni, hogy a „racionális érvek” és a „nemzeti érdekmaksimalizálás” helyett kizárólag az érzelmeikre alapoztak a döntéshozóink 1990 óta, de még veszélyesebb azt hinni, hogy az érzelmek nem játszottak szerepet a döntéshozatalban.

Esettanulmány: a szégyen

Az érzelmeknek a fegyveres konfliktusokban betöltött szerepét Thomas J. Scheff vizsgálta az 1994-es könyvében. Érvelése szerint két állam vagy nép között előfordulhat az elidegenedés (ami a szolidaritás és a kölcsönös megértés hiánya), de ez önmagában nem vezet konfliktushoz; az csak akkor alakul ki, ha a két fél letagadja (vagy nem veszi észre) ennek az elidegenedésnek a létezését. Ugyanis az államok (vagy egyének) mindig elég kreatívak ahhoz, hogy kitérjenek a konfliktus útjából, vagy legalább kompromisszumot kössenek – kivéve, ha nem látják (vagy nem képesek tudatosítani magukban), hogy mi bántja őket a másikkal való kapcsolatban. Scheff szerint a konfliktusok első számú kirobbantó oka ez a láthatatlan érzelmek, a *szégyen*, amely – ha nem ismerik fel – haragot és agressziót szül. A könyvében ezt egy pszichológiai vizsgálatsorral is alátámasztja, amelyből kiderült, hogy a pácienseknek a terapeutájukra irányuló haragját minden esetben az el nem ismert szégyenkezés előzi meg (Scheff, 1994, 4. o.). Természetesen ez a magyarázat sem veti el a háborúk olyan hagyományos

okait, mint az erőforrások elosztása vagy a kulturális különbségek, hanem azt állítja, hogy e kérdéseket mindig meg lehet oldani, hacsak ez a rejtett érzelem, a szégyen át nem veszi az irányítást.

Ahogy említettem, az érzelmeket a szakirodalom szerint elsősorban a nyilvános diskurzusban lehet azonosítani. A magyar külpolitika esetében tehát az érzelmeket elsődlegesen a kulcsfontosságú döntéshozók (miniszterelnök, külügyminiszter, államtitkárok, nagykövetek) beszédeiben, írásaiban, nyilatkozataiban találhatjuk meg. A választásom – némileg önkényesen – egy olyan szövegesoporra esett, amelyet Orbán Viktor miniszterelnök publikál rendszeresen a különböző nyilvános felületein. Ezekben a „szamizdatoknak” nevezett rövidebb írásokban egy-egy uniós döntést, folyamatot értékel, kifejezetten sok érzelmi és kevesebb kognitív töltettel. Az alábbiakban két ilyen „beszédet” veszek górcső alá.

A 2021. június 7-én megjelent „9. szamizdat” egy Kínát elítélő olyan uniós nyilatkozatot bírált, amelyet Magyarország megvétózott. A szövegben egy egyértelmű konfliktus képe bontakozik ki a két fél, „Brüsszel” és Magyarország között. A magyar miniszterelnök által az Európai Unió iránt kifejezett fő érzelme látszólag a harag:

- a brüsszeli gyakorlat „nyilatkozatok fabrikálásában és lobogtatásában merül ki”;
- egyes tagországok csak azért akarják Kínát elítélni, hogy „belpolitikai okokból” fel tudjanak mutatni egy olyan „papírt”, „amelyen az EU logója látható”;
- mindez oda vezetett, hogy „az Európai Unió külpolitikája nevetségessé vált”;
- a nyilatkozat a világban „gúnykacajt vált ki”;
- „Szánalmas papírtigriseknek látszunk, és következmény nélküli nyilatkozataink után rajtunk nevet a világ.”

E rövid véleménynyilvánításból tehát arra következtethetnénk, hogy a magyar miniszterelnöknek az Európai Unióval szembeni érzelmi rezsimjét a harag dominálja. Egyrészt azért, mert „nevetségesnek” és „szánalmasnak” általában olyanokat nevezünk, akikre haragszunk.



Másrészt pedig – ahogy azt az utolsó idézet többes szám első személye is érzékelteti – Magyarországnak önhibáján kívül hátrányos az EU viselkedése, ez pedig haragot vált ki belőle.

Hasonló érzelmi regiszterben íródott a 2021. májusi „7. számizdat” is, amely a visegrádi országoknak az Európai Unión belüli pozícióját elemzi:

- „Tény, hogy mi, közép-európaiak[,] látványos megkülönböztetést szenvedünk el.”
- „Nemcsak siralmas, de megalázó [is] az aránytalanság a központilag kezelt uniós programoknál.”
- „A földrajzi egyensúlytalanságot orvosló javaslatainkat leverték.” *(Sic!)*
- „Az első mobilitási csomag bántó, sértő hátrányba hozta a mi fuvarozási vállalatainkat.”
- „Miért maradnánk továbbra is az EU balekjai?”

Ezeknek az idézeteknek a domináns érzelmük a felszínen megint csak a harag. Ugyanakkor Scheff munkájára támaszkodva azt is ki lehet jelteni, hogy egy mélyebb síkon a meghatározó érzelem a szégyen: szégyen afölött, hogy az Európai Unió, amelynek Magyarország a része, „papírtigrisnek” látszik, illetve hogy az „megalázó” pozícióba hozta a térséget. Mint említettem, a szakirodalom felhívja a figyelmet a metaforák elemzésére is, hiszen azok fontos bepillantást engednek az érzelmekbe. A „szánalmas papírtigris” metafora egyértelműen megszegényíti az Európai Uniót, hiszen a „tigris” egy gyakran használt kifejezés a gyors gazdasági fejlődést produkált négy ázsiai állam – Hongkong, Dél-Korea, Szingapúr és Tajvan – megnevezésére, amelyeket a miniszterelnök példának tart Magyarország számára. Míg az említett országok igazi tigrisek, addig az EU – Orbán szerint – nem-hogy gyengébb, de már nem is igazi tigris. Ráadásul a tigrissel a rátermettségre, a határozottságra és egyéb maszkulin tulajdonságokra szokás asszociálni, míg a „papírtigris” gyöngé, puha és kiszolgáltatott.

Scheff szerint a harag és a szégyen sokszor kéz a kézben jár – pontosabban a harag a szégyen helyettesítő érzelme: valójában szégyent érzünk, de ez haragban fejeződik ki (Scheff, 1994, 25. o.). Ez a

„harag–szégyen–körforgás” különösen veszélyes: *„A shame–anger loop of this type generates continuing resentment or, in more intense form, hatred. Since the shame that drives the shame–anger loop is outside of awareness (the anger may or may not be outside of awareness), the resulting aggression is compulsive”* (Scheff, 1994, 32. o.). A 2010 utáni magyar kormányok és az Európai Unió elmúlt évekbeli viszonyát, felállítható az a tézis, hogy a magyar miniszterelnöknek az EU iránt érzett haragja a saját megalázottságából táplálkozik, annak háttérében pedig a magyar kormányt 2010 óta (vagy akár az 1998–2002 között) ért azon hivatalos és nem hivatalos bírálatok állnak, amelyekből megalapozatlan értékelésre építő visszautasítást olvashatott ki egy számára fontos közösség részéről (Scheff, 1994, 32. o.).⁴ Az Európai Unió és Magyarország utóbbi néhány évének a történetét úgy is össze lehet foglalni, mint a kölcsönös megszégyenítésre és megalázásra tett folyamatos kísérletek időszakát, amely a vizsgált szöveg alapján a magyar félből egészen biztosan haragot váltott ki (de feltehetően az EU részéről is). Hosszú távon mindez azért veszélyes, mert a pszichológiai kutatások szerint a megalázások emlékei meglepően sokáig frissek maradnak (Lindner, 2006, xv. o.).

A kérdés már csak az, hogy a szégyen érzése tudatos-e a két félben vagy sem, mert ameddig nem az, addig az elidegenedés folyamata nem állítható meg, és a jelenlegi harag a jövőben gyűlöletté fokozódhat. Scheff metodológiája értelmében ennek a megválaszolása érdekében a büszkeség érzéséhez lehet fordulni, amelyen belül megkülönböztethető igazi és hamis is. Az igazi büszkeség autentikus, s nem ellenséges vagy leértékelő másokkal szemben. A hamis azonban – mivel az el nem ismert szégyent igyekszik ellensúlyozni – negatív, leértékelő érzelmekkel viseltetik mások irányába, ami tovább növeli a felek közötti elidegenedést (Scheff, 1994, 61. o.). A jelen cikk kereteit a tudatosság kérdésre adandó válasz túlfeszítené, hiszen egy átfogó

4 A szégyen és a megalázottság közötti különbség az, hogy míg a szégyen esetében az „elkövető” úgy érzi, hogy valóban szégyenletes dolgot tett, addig a megalázottságnál visszautasítja azt, hogy megpróbálják szégyenbe hozni, mivel nem érzi úgy, hogy amit tett, szégyenletes lenne (Lindner, 2006, 21. o.). A magyar esetre ezért a megalázottság érzését pontosabbnak tartom.



szövegelemzésre lenne szükség annak a tisztázásához, hogy a magyar kormánynek az Európával kapcsolatos megnyilatkozásaiban a büszkeség érzése milyen kontextusban jelenik meg. Az azonban Scheff szerint biztos, hogy ameddig a két fél a szégyen helyett haragot érez, és hamis büszkeséget táplál, az elidegenedés fenn fog maradni.

Az Európai Unió és Magyarország közötti harag–szégyen–körforrás kérdésének a jelentősége ugyanakkor messze túlmutat az akadémiai fejtegetéseken. A harag és a szégyen érzéséből ugyanis a pszichológiai szakirodalom szerint válaszok, ún. akciótendenciák következnek. Ahogy arra Scheff is utalt, aki haragszik, az jól körülhatárolható módon fog viselkedni a továbbiakban a haragja tárgyával. Az akciótendenciák célja egyrészt, hogy az ember képes legyen kezelni és feldolgozni a saját haragjának az érzését; másrészt pedig, hogy az elvesztett szociális státuszát helyreállítsa (Heller, 2018, 79. o.). A haraggal összekapcsolható cselekvési tendenciákat tekintve „a kutatók azt találták, hogy a legtöbb kultúrában általában támadó motivációt vált ki, ami sértést, megalázást vagy a bosszúállás más formáit foglalja magába” (Fehér, 2012, 480. o.). Ha nem is akciótendenciának hívta, de Friedrich Nietzsche is erre a következtetésre jutott már 140 évvel ezelőtt, amikor megállapította, hogy a harag általában elképzelt bosszúaktusokban fejeződik ki (idézi: Krastev és Holmes, 2020, 41. o.). Ivan Krastev és Stephen Holmes szerint a magyar esetben az elképzelt bosszúaktus az, hogy a hazai sajtó úgy ábrázolja a Nyugatot, mint a bevándorlás miatt identitásválságban vergődő térséget.

Összegzés

Cikkemben az érzelmeknek a külpolitika elemzésébe való integrálásának a szükségességére próbáltam rávilágítani. Összegzésként pedig annak a reményemnek kívánok hangot adni, hogy az új módszer alkalmazásával egy teljesebb, „emberibb” képet kapunk például a politikai döntéshozóinkról. Míg az uralkodó paradigmák alapvetően racionális, érdekmaksimalizáló számítógépeknek tekintik a politikai aktorokat, addig az érzelmek beemelése arra alkalmas, hogy ebből az életidegen

perspektívából kiemelve, közelebb hozza, és jobban megértesse a döntéshozókat mint hús-vér embereket, akiket az érdeklődésük mellett az érzelmeik is vezetnek. A cél tehát nem a sok esetben jól bevált racionális paradigmák leváltása, hanem azok kiegészítése.

Mindehhez ugyanakkor nagyfokú empátiára lesz szükség a kutatók részéről: érzelmekről beszélni – pontosabban: másoknak bizonyos érzelmeket tulajdonítani – borzasztóan érzékeny terület egy olyan világban, amelyben évszázadokon keresztül igyekeztek az érzelmeket megbélyegezni és a közéletből eltávolítani (Scheff, 1994, 65. o.). Sok időnek kell tehát eltelnie még ahhoz, hogy elfogadott legyen az az alapvetés, miszerint nem gyengeség egy döntéshozó részéről, ha érzelmeket mutat vagy az érzelmeire is hallgat. A kutató célja viszont nem lehet a vizsgált alanyának a valós vagy feltételezett érzelmein keresztül történő megszegényítése. Éppen ellenkezőleg: az érzelmek beemelésével az olvasók számára jobban megérthetővé kell tennie őt. Egy biztos: az érzelmek figyelembe vétele nélkül ez a cél elérhetetlen.

Irodalomjegyzék

- Ariffin, Yohan (2016). Introduction. In Yohan Ariffin, Jean-Marc Coicaud és Vesselin Popovski (szerk.), *Emotions in International Politics* (1–22. o.).
- Bányai Éva (2012). Bevezető. In Bányai Éva és Varga Katalin (szerk.), *Affektív pszichológia* (23–70. o.).
- Barbalet, Jack M. (2004). *Emotion, Social Theory and Social Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bleiker, Roland és Hutchison, Emma (2008). Fear No More: Emotions and World Politics. *Review of International Studies*, 34(1), 115–135.
- Boddice, Rob (2018). *The History of Emotions*. Manchester: Manchester University Press.
- Boddice, Rob (2019). *A History of Feelings*. London: Reaktion.
- Clement, Maeva és Sangar, Eric (2018). Introduction: Methodological Challenges and Opportunities for the Study of Emotions. In Maeva Clement és Eric Sangar (szerk.), *Researching Emotions in International Relations Theory* (1–30. o.).
- Damasio, Antonio (1994). *Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*. New York: Avon Books.



- Ekman, Paul (1998). Afterword: Universality of Emotional Expression? A Personal History of the Dispute. In Charles Darwin, *The Expression of the Emotions in Man and Animals* (363–393. o.).
- Elias Norbert (1987). *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat.
- Febvre, Lucien (1941). La Sensibilité et l'histoire: Comment reconstituer la vie affective d'autrefois? *Annales d'histoire sociale*, 3(1–2), 5–20.
- Fehér, Andrea (2012). Morális érzelmek. In Bányai Éva és Varga Katalin (szerk.), *Affektív pszichológia* (463–498. o.).
- Heller, Regina (2018). More Rigor to Emotions! A Comparative, Qualitative Content Analysis of Anger in Russian Foreign Policy Relations in Maeva Clement és Eric Sangar (szerk.), *Researching Emotions in International Relations Theory* (75–100. o.).
- Judt, Tony (2002). Israel: the Road to Nowhere. *The New York Review of Books*. Május 9.
- Kiss Balázs (2013). Érzelmek és politikatudomány. *Politikatudományi Szemle*, 22(3), 7–28.
- Kiss Balázs (2019). Az érzelmek története. In Lukács Anikó és Tóth Árpád (szerk.), *Az érzelmek története* (437–453 o.).
- Koschut, Simon (2018). Speaking from the Heart: Emotion Discourse Analysis in International Relations in Maeva Clement és Eric Sangar (szerk.), *Researching Emotions in International Relations Theory* (277–302. o.).
- Körösenyi András (szerk.) (2015). *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest: Osiris.
- Krastev, Ivan és Holmes, Stephen (2020). *The Light that Failed: Why the West Is Losing the Fight for Democracy*. New York, NY: Pegasus.
- László János (2014). *Historical Tales and National Identity*. Hove: Routledge.
- Lindner, Evelin (2006). *Making Enemies: Humiliation and International Conflict*. Westport: Praeger Security International.
- Lukács Anikó és Tóth Árpád (2019). *Az érzelmek története*. Budapest: Líceum Kiadó.
- Matt, Susan J. és Peter N. Stearns (szerk.) (2014). *Doing Emotions History*. Urbana, IL: University of Illinois.
- Mercer, Jonathan (2005). Rationality and Psychology in International Politics, *International Organization*, 59(1), 77–106.
- Mercer, Jonathan (2010). Emotional Beliefs. *International Organization*, 64(1), 1–31.

- Mérő László (2012). Kogníció és affektivitás. In Bányai Éva és Varga Katalin (szerk.), *Affektív pszichológia* (415–434. o.).
- Ortony, Andrew, Clore Gerald L., és Collins, Allan (1990). *The Cognitive Structure of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ost, David (2004). Politics as the Mobilization of Anger: Emotions in Movements and in Power. *European Journal of Social Theory*, 7(2), 229–244.
- Plamper, Jan (2015). *The History of Emotions: An Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Prinz, Jesse J. (2004). *Gut Reactions. A Perceptual Theory of Emotion*. Oxford: Oxford University Press.
- Reddy, William (2004). *The Navigation of Feeling: a Framework for the History of Emotions*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosenwein, Barbara (2006). *Emotional Communities in the Early Middle Ages*. New York, NY: Cornell University Press.
- Rosenwein, Barbara (2010). Problems and Methods in the History of Emotions. *Passions in Context: Journal of the History and Philosophy of the Emotions*, 1(1), 1–32.
- Rosenwein, Barbara (2015). *Generations of Feeling: A History of Emotions, 600–1700*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Scheff, Thomas (1994). *Bloody Revenge: Emotions, Nationalism and War*. Boulder, CO: Westview Press.
- Stearns, Peter N. (2016). Emotion and Change: Where History Comes In. In Yohan Ariffin, Jean-Marc Coicaud és Vesselin Popovski (szerk.), *Emotions in International Politics* (48–64. o.).
- Szalay-Bobrovniczky, Vince (2021). *Csatatér Bécs: nagyköveti éveim Ausztriában*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Tacitus (1970). *Korunk története*. Budapest: Magyar Helikon.
- Weber, Max (1987). *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.